

Ord, helse og historie

Michael 2021; 18: Supplement 26: 26–39.

Språket vi bruker om helse er et viktig kommunikasjonsmiddel, fordi det handler om forhold som betyr mye for oss. Helsespråket er dessuten et verktøy for faglig kunnskapsutvikling og noe av det som definerer pasientrollen og hjelpeapparatets oppgaver. Det meste vi vet om eldre tiders helse, er formidlet gjennom ord. Historisk er helsespråket underlagt sin tids kulturelle kontekst. Ulike sykdomsoppfatninger gjennom tidene er en nøkkel til forståelse av dette. Et sykdomsnavn, en diagnose, kan både være en konklusjon på grunnlag av en rekke premisser, og et ordningsprinsipp som utløser en forståelsesmåte og et handlingsforløp. Samme ord kan brukes nokså uforanderlig gjennom historien, selv om saksforhold og begreper bak ordet forandres. Historiske eksempler viser hvordan dette kan gi seg utslag og maner til gjennomtenkt bruk av helsespråket.

Min morfar, som ble over hundre år, fortalte så lenge han levde historier fra sine unge dager. En av de etter hvert stadig bedre historiene var fra da han som student i Kristiania, sannsynligvis i 1899, delte hybel med en kamerat. Begge fikk vondt i halsen. De hadde så vondt at de trengte legehjelp. De gikk til hver sin lege. Morfar ble sendt hjem til hybelen med diagnosen *vondt i halsen*. Kameraten ble sendt i isolat på Ullevål sykehus i seks uker med diagnosen *skarlagensfeber*.

Historien er medisinhistorisk morsom, men den har betydning også språklig. Bak saksforholdet vondt i halsen var det en felles virkelighet for de to studentene. De hadde trolig samme smittsomme sykdom. I en tid da det vrimlet av overførbare sykdommer med ubehag, symptomer, tegn og avvik fra det normale, var plagene kommet til et visst nivå av alvorlighet. De søkte lege. Hva man den gang bare aksepterte som tilhørende livets fortredeligheter, og når faglig assistanse følte nødvendig, er en egen historie. Den handler om sykdomsoppfatningen hos vanlige folk.

Da de søkte hjelp og presenterte sine halser for de to legene, møtte de et nytt nivå i sykdomsoppfatning, den faglig kvalifiserte. Legebesøkene medførte dessuten to ulike vurderinger. Legene tolket sykehistoriene og de kliniske funn på hver sin måte. Det ble brukt to forskjellige ord, dvs. diagnoser i helsespråket: *vondt i halsen* og *skarlagensfeber*. Disse ordene hadde ulike sosiale og medisinske konsekvenser. Helsespråkets makt viste seg.

Sykdomsoppfatningen

Helsespråket handler i vid forstand om forhold som har med kroppens funksjon å gjøre, især når funksjonen er nedsatt. Det omfatter derfor alt som dreier seg om helse. Til å belyse helsespråkets historie kan vi benytte ord for sykdom som eksempler.

Hva er egentlig sykdom (1)? Menneskets biologi opptrer i historien på ulike måter, alt etter hvordan man opplever og beskriver den (2). Dette kan utvikles videre til en systematikk for hvordan også sykdomsoppfatning arter seg i tid og rom (3, 4).

Hva sykdom er, oppfattes ulikt, avhengig av *hvem* man spør, eksempelvis om de er lekfolk eller helsekyndige, og altså hvilken *alvorlighetsgrad* man snakker om. I dette blander det seg også *hvilken form* for sykkelighet det gjelder. Er det en objektiv helsesvikt, den subjektive opplevelsen av å være syk, eller er det en sykdom slik den er blitt diagnostisert og har fått et sykdomsnavn man kanskje er redd for? Er det omformet sykkelighet, en sykdom man opplever når den allerede er under behandling? Myndigheter og stor-samfunn har også en sykdomsoppfatning, blant annet om hvor langt man skal gå i forebygging og behandling, herunder hvor tungt helse skal veie i forhold til andre hensyn. Og hvor i kjeden av helsetiltak er det til enhver tid best å sette inn støtet for forbedring?

Uansett er det *helsespråket* som er den bærende kraft for formidling av medisin og helse. Sykdommer som etterlater håndfaste minner, er få. Skjelettfunn m.v. er egentlig bare unntak. Dokumenterende illustrasjoner fra kunstneres hånd finnes nok, men fotografier har vi ikke lengre tilbake enn fra 1860-årene (5). Det er *ordene om helse* og oppfatningene bakom dem som er nøkkelen til hva vi vet om helse i historien.

Ulike sykdomsoppfatninger

I 2021 anses sykdom oftest som en kroppslig eller mental dysfunksjon som vi prøver å kartlegge årsaken til og finne egnet botemiddel mot. Dette rasjonelle synet på sykdom har sitt eget rasjonelle språk. Vi beskriver saksforholdet med dekkende ord. Ordenes innhold er vi enige om. Selv om ikke alle forstår alt, er vi stort sett samstemt om hva vi snakker om (6).

Rasjonell sykdomsoppfatning er oftest forholdsvis ukomplisert. Mye angående helse er også blitt oppfattet høyst rasjonelt tidligere. Eksempel: Om Tormod Kolbrunarskald (998–1030) som falt på Stiklestad, hører vi «Þá sá lækningin í andlit honum ok mælti: Furðu bleikr er þessi maðr; hví ertu slíkr?» [Da så legen ham i ansiktet og sa: Fryktelig blek er denne mannen, hvorfor er du slik?]. Klar tale i klart språk fra en helsekyndig om en annens helsetilstand. Mer språk trengtes neppe. Den sårede Tormod utåndet for øvrig like etterpå. Når ord og uttrykk i gammel tid ofte later til å ha vært enkle og jordnære, behøver dette ikke å vitne om manglende kunnskaper, sviktende dømmekraft eller et fattig språk. Det kan være fordi det ikke var behov for en mer spesifikk, biologisk eller årsaksbasert terminologi der og da. Fenomenet *syk* kunne simpelthen bare være forstadiet til noe viktigere og verre, nemlig *død* (7, 8).

Men det er flere måter å oppleve sykdom på. Irrasjonelle sykdomsoppfatninger kunne ha en større plass i folks bevissthet i tidligere tider enn nå. Sykdom kunne f.eks. anses som et vesen som hadde tatt opphold i den som er blitt syk. Dette vesenet måtte man få ut. Fortsatt finnes språklige vendinger som vitner om en slik oppfatning, som når vi sier at sykdommen «drives ut». Eller med Ludvig Holbergs (1684–1754) sarkasme

Den Doktor Christen kan en Sygdom strax fordrive;
Den Syge la'er han dø, saa faaer ej febre'n Fod.
Den sørgend' Ænke da han saadan Trøst kan give:
Jer Mand han døde vel, men Febren ham forlod (9).

Noen kan forstå helseplager som resultatet av en ondsinnet viljesvirkning fra en som vil en annen noe vondt. Ord som *hekseskudd* og *elveblest* er språklige levninger fra dette. Hekser, alver og tilsvarende skapninger hører i dag til eventyrenes verden, men var tidligere til stede i den virkeligheten mange forestilte seg.

Sykdomsoppfatningen kan også ha normative trekk. Sykdom og uhelse betraktes som forsynets straff for brudd på regler for atferd. Et slikt syn har også kulturelle røtter, særlig i samfunn der en streng og atferdsregulerende religion står sterkt. Uår, epidemier og nød kan ses som straff for skjørlevnet. Et slikt syn på sykdom kan både gi forklaring (normbrudd) og anviser bote-middel (avbikt og korrigeret atferd), eventuelt legitimere at man ikke foretar seg noe som helst for å hjelpe. Man kan slå seg til ro med det. Det som skjedde var til pass for de rammede. Et eksempel: Da kolerasykdommen kom til Drammen i 1832 med en forfyllet los, antok man i første omgang at det var alkoholen som var forklaringen på hans sykdom, og tok ikke

behørig affære (10). Helsespråk med denne sykdomsoppfatningen som basis kan også lett bli normativt. Både språkbruk og konnotasjoner må ses i lys av det. Et velkjent uttrykk: Etter den søte kløe kommer den sure svie.

En rasjonell sykdomsoppfatning har behov for et rasjonelt helsespråk. Med en annen forståelsesbakgrunn for helse og sykdom kan ubehagelige konnotasjoner, tabuer og skam gi fortier og omskrivninger. Det er ikke alt man snakker om. Selv om tilstanden saken gjelder oppfattes rasjonelt, behøver ikke ordene om den være rasjonelle. Da oppstår andre språklige behov. Å være lungesvak lyder bedre enn å ha tuberkulose.

En sykdomsgruppe som er egnet for å studere forholdet mellom oppfatninger og helsespråk, er giktskyddene. De varer ofte svært lenge og kan ha betydelige sosiale konsekvenser, samtidig som pasientenes evne til tenkning og refleksjon er usvekket over lang tid. Både i historie og nåtid blander det seg derfor ofte inn andre oppfatninger av hva giktskyddene er, kommer av og hva som hjelper. F.eks. er ord som *verk* og *gikt* rasjonelle situasjonsbeskrivelser, men så snart ordet *revmatisme* kommer inn, har man fått linjer som strekker seg bakover til antikkens forklaringsmodeller (11, 12). På gresk betydde rheumatismos «uttømming fra kroppen».

Faglig og folkelig helsespråk

Profesjonelt helsespråk finnes helt fra oldtiden. Arabiske, greske og latinske ord ble brukt stadig mer etter hvert som universiteter og vitenskap utviklet seg og bredte seg ut over verden. Fordelene med et presist, internasjonalt forståelig fagspråk er innlysende.

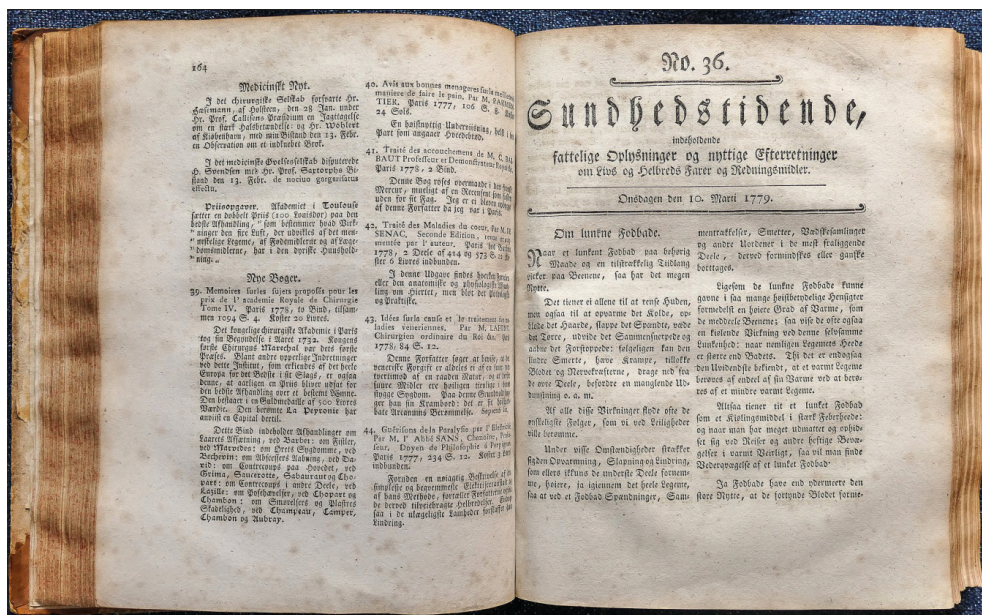
For praktiske forhold er det imidlertid viktig å huske at de medisinske fagfolkene utgjorde et meget tynt sjikt til langt inn på 1700-tallet. Dessuten var kommunikasjonen folk imellom ofte svært begrenset. I befolkningen var det et helsespråk bestående av alminnelige ord, mens fagspråkets egenart og betydning vokste i takt med veksten i faglighet og antall i de yrkesgruppene som brukte det. Det ble etter hvert utviklet et fagspråk som var både ekskluderende overfor allmuen og inkluderende inntil det latterlige for legeprofesjonen, slik Ludvig Holberg (1684–1754) raljerer med i *Jeppe paa Bierget* (1723) (13). Språklig var det blitt to verdener. At latin ble vitenskapens felles språk, bidro til skillet.

Blant de første bøker som ble trykt nest etter Bibelen, var de såkalte urtebøkene med anvisning for bruk av medisinske planter. Noen urtebøker var på latin, men ganske snart oppsto en legeboklitteratur på folkespråkene (14, 15). Medisinske kunnskaper måtte fram til dem som skulle bruke dem, uttrykt i et tjenlig og forståelig helsespråk.

Folkelig helsespråk er kontekstavhengig. Jeg har alt nevnt sykdomsoppfatningene. Men dette gjelder også fagspråket. I historiske tekster kan humoralpatologisk tenkning slå tydelig igjennom, forestillingen om sykdom som feilaktig balanse mellom kroppens væsker. Og når gamle beskrivelser av farsotter legger påfallende vekt på vær og klima, er det sannsynligvis miasmeteorien som ligger bak, altså læren om den skadelige luft (16).

Populært og vitenskapelig hånd i hånd

I opplysningstiden på slutten av 1700-tallet ble det i Danmark-Norge gitt ut en god del folkeopplysende medisinsk litteratur, anført av den meget skriveglade kirurg og professor Johann Clemens Tode (1736–1806) (17). Et eksempel blant de mange tidsskriftene han ga ut, er *Sundhedstidende* fra årene 1778–81 (18) (figur 1). Her behandles medisinske temaer i et språk som skal forstås av alle. Tode tøyser på en sjarmerende måte også sykdoms-

Figur 1. Johann Clemens Tode's *Sundhedstidende* for årene 1778–1781 (18). På dette tilfeldige oppslaget fra 1779 ser vi hvordan bladet bringer medisinsk nytt og medisinske artikler for leg og lærd. Legg merke til at det også er bokanmeldelser. Tode's morsmål var tysk. I København var det dansk som gjaldt. Blant annet på sine reiser som kongelig livlege hadde han kommet i kontakt med fransk og engelsk. Slike språkkunnskaper var viktige for å kunne spre oppdatert kunnskap om helse i datidens samfunn. Det ble riktignok med tre årganger av *Sundhedstidende* – før Tode gikk lei og kom med et nytt tidsskrift. (Eget eksemplar, foto: Øivind Larsen)

oppfatning og sykdomsbegreper, f.eks. i sine drøftinger om hvorvidt kjærlighet skal regnes som en sykdom. Kjærlighetssorg gjør vondt.

I løpet av 1700-tallet skjedde det en påtakelig akademisering av det gamle, håndverkspregede kirurgyrket. Denne prosessen kulminerte med opprettelsen av kirurgiske akademier i flere land, for Danmark-Norges vedkommende i København i 1785. Der behøvde man ikke examen artium for å komme inn. En utvikling var begynt for å få akademisk medisin ned på jorden.

Da vi fikk et medisinsk fakultet ved det nye Universitetet i Christiania i 1814, måtte man riktignok avlegge artium før studiet kunne begynne, men studieplanen var prinsipielt den samme som ved det kirurgiske akademiet i København (19). Denne legeutdanningen var svært jordnær, en hybrid av teori og praksis og beregnet på leger som skulle ut i den harde virkelighet.

Opplæring i helsespråk var den gang et viktig anliggende, både for studenter og ferdige leger. 1700-tallets medisinske journalføring, f.eks. i sykehusene, var ikke så omfattende, men det som sto der måtte være klart og greit.

I det nye Norge etter 1814 ble det også nye språklige krav. Et medisinsk eksempel finner vi i rettsmedisinen (10). Utover landet var det gjerne stedets lege som var den sakkyndige ved voldeligheter og ulykker. Skader og lik skulle beskrives og attester skulle skrives. Dette var juridiske dokumenter av største viktighet, for eksempel når en anklaget person kom for retten og skulle dømmes for en voldshandling. Utforming av en logisk oppbygd, presis, men samtidig allment forståelig erklæring var en viktig oppgave. Formuleringene kunne bety mye for hvilken straff den anklagede fikk. Artikler om hvordan slike *Responsa medica* skulle skrives, var en gjenganger i tidsskriftet *Eyr*, som var Norges første medisinske tidsskrift og ble utgitt i årene 1826–37 (10). Ennå var det lite skriftlighet i samfunnet – tenk på hvordan forviklingene i det umodne byråkratiske språket var et hovedpoeng allerede i det elleville syngespillet *Fjeldeventyret* fra 1825.

Utviklingen mot et allment forståelig fagspråk skjøt fart utover på 1800-tallet. Men det var fortsatt et skille mellom folkespråket og legenes helsespråk.

For folk var sykdomsbetegnelser som *rykkja*, *hold*, *krimsjuka* og *rødsott* greie ord i hverdagen. Og alle som har sjauet kornnek ved et gammelt treskeverk, vet hvor plagsomt *dumbe* er. Det var en nomenklatur som fungete i sin kontekst.

Dette skillet mellom to terminologier er blitt utjevnet over tid (6). Fagfolkenes helsespråk er blitt mer tilgjengelig. Samtidig er det generelle kunn-

skapsnivået i befolkningen blitt betydelig hevet fra generasjon til generasjon. Allmenngjøring av helsespråk er også en demokratiseringsprosess. Det nytter ikke lenger for en lege å skjule seg bak latinske ord. *Sukkersyke* heter nå *diabetes* også på folkespråket.

Men det folkelige helsespråket eksisterer fortsatt i sin egen verden. Man kan dessuten anta at alternativmedisinen har interesse av at det er slik. Hva er egentlig *krystallsyke*?

Peter M. Holsts (1892–1961) lærebok for medisinstudenter om de smittsomme folkesykdommene fra 1954 er et eksempel på en forholdsvis moderne lærebok i praktisk medisin, der forfatteren i historieavsnittene viser hvor vanskelig det kan være å se bakover, å følge sykdommers historie av språklige grunner. Hva var f.eks. *blodsott* eller *svingefeber* (20)? Det trengtes et oppgradert helsespråk for å få oversikt.

Ord for å telle helse

Merkantilismen på 1700-tallet innebar en tenkemåte som gjorde det å skaffe oversikt over samfunnets ressurser, til en prioritert oppgave. Avlinger, avvirkning i skogen, mineraler i fjellet og fisk som ble tatt opp av havet måtte kvantifiseres. De enkelte samfunn måtte finne ut av hva de egentlig hadde å rutte med. Helse, helst i form av friske og arbeidsføre mennesker, var også en ressurs for primærnæringer, gryende industri og militære formål. Hvordan telle helse?

Da det svenske statistiske sentralbyrå *Tabellvärbet* ble opprettet i 1749 som det første i verden, var et av formålene å få et kvantitativt bilde av folkehelsen (4, 21). Registrering av dødsfall hadde man hatt før, men ikke systematisk innsamlede opplysninger om helse. Der kom dødsårsakene inn. Det ble da innført et system med 33 forskjellige dødsårsaker. Hvert dødsfall skulle rubriseres her. Det var prestene som førte kirkebøkene. De fikk til hjelp av en bruksanvisning som skulle veilede i diagnosesettingen. Denne inndelingen av dødsårsaker skulle revideres etter 25 år, og det skjedde da også i 1774 (4), før denne offisielle nomenklaturen utviklet seg videre framover mot vår tid.

Listen over dødsårsaker er interessant, også fra et språklig synspunkt (tabell 1). Her er det sykdomsbetegnelser som er gjenkjennelige over tid. Men det er også ord som har forskjellige logikker bak seg, knyttet til datidens kontekst. Eksempel: Nr. 19 *Ålder och bräcklighet* er et pragmatisk uttrykk som vanskelig lar seg oversette til en inndeling basert på spesifikke sykdomsprosesser eller årsaker. Egentlig savner vi noe tilsvarende i 2021. Ordene i nr. 28 *Omkomne under isen*, nr. 29 *Frusne til döds* og nr. 30 *Omkomne af*

oos gir en litterær kortfortelling. De er som et øyeblikksbilde av svensk glesbygdsvinter på 1700-tallet.

For Norges vedkommende ble oversikten over folkehelsen først og fremst formidlet gjennom *medisinalberetningene*. Landets offentlige leger var pålagt å skrive årsberetninger som skulle sendes inn til helsemyndighetene. Beretningene skulle fortelle om helse-tilstand, helsetjeneste og levekår. De ble offentliggjort på forskjellig vis. Men fra 1853 fikk man mer standardisert utforming, språkbruk og publisering som en del av landets offisielle statistikk. Dette faste systemet ble ytterligere forbedret, og fra 1868 er medisinalberetningene og deres tabeller så konsistente at de egner seg for sammenliknende studier (22). Årsberetningene ble bearbeidet på fylkesnivå og sentralt, og arkivert. Ofte har de trykte beretningene interessante vedlegg som distriktsleger har skrevet. Derfor er medisinalberetningene en gullgrube også for studiet av helsespråk.

I medisinalberetningene er også *sykeligheten* med, ikke bare dødeligheten. Det er viktig, fordi sykdomsspekteret i befolkningen som regel er langt fra det bildet dødsårsakene gir. Det er andre sykdommer og framfor alt mer av dem, tørt formidlet gjennom tall og helsespråk. Og det er flere ord for sykdom enn for død.

1. Kåppor och mässling
2. Bröstsjuka och lungsot
3. Håll och styng
4. Hetsig sjukdom och brännsjuka
5. Fläckfeber och smittosam sjukdom
6. Pästen
7. Mage- och buk-ref
8. Rödsot
9. Gulsot
10. Tvinsot och mjältsjuka
11. Sten- och njurpassion
12. Blodstörtning
13. Frossa
14. Vattnsot
15. Rosen, podager och skörbjugg
16. Kallbrand och kräfta
17. Ledvärk och torrvärk
18. Slag, stickfluss, bråddöd
19. Ålder och bräcklighet
20. Barnsbörd
21. Okänd barnsjuka
22. Kikhosta
23. Qväfde af ammor eller mödrar
24. Barnemord
25. Mördade
26. Af hunger och otjenlig spis
27. Drunknade
28. Omkomne under isen
29. Frusne til döds
30. Omkomne af oos
31. Sjelf-mördare
32. Som lidit dödsstraff
33. Döde af vådelige tilfällen

Tabell 1. Svenske dødsårsaker i 1749 (4).

Saksforhold, begreper og ord – trekanten som snur seg

La oss her se på forholdet mellom saksforhold, begreper og ord slik Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) gjorde det i *Faust* (1808), i scenen der Mefistofeles belærer studenten om hvordan ord fungerer når begrepene er uklare (23). Mefistofeles er kynisk og spottende og sier at når begrepene mangler, står det uforanderlige *ordet* fram. Og *ordet* er selvstendig, har kraft og kan brukes som våpen.

Hierarkiet består i at et *saksforhold* avgrenses og samles i et *begrep* som beskrives med et *ord*. Metaforisk kan dette ses som en trekant eller en trakt med spissen ned, der *ordet* befinner seg. I ordet er trekantens eller traktens saksforhold og begrep kondensert. Men mens saksforhold og begreper kan forandres med tid, sted og økende kunnskap, står ordet fast. Ikke en bokstav i et ord kan forandres, uten at ordet blir feil.

I helsespråkets historie er dette viktig. Fram til første del av 1800-årene er gjerne symptomer, tegn på sykdom, formodede årsaksforhold og spredningsmåte samlet til gjenkjennelige sykdomsbegreper. Disse begrepene ble så betegnet med *ord*, nemlig sykdomsnavnene. Et eksempel: I en verden overfylt av mage- og tarmsykdommer med feber, diaré og allmenn svekkelse, skilte det seg ut noen typiske kombinasjoner. De fikk så et navn. *Nervefeber* er en slik sykdom. Den mentale svekkelsen ved denne sykdommen var særlig tydelig og letaliteten høy. Ser man på datidens ordbruk, var nervesymptomene ansett som så typiske at det var dem som ga sykdommen navn. Etter hvert lærte man at dette var et utslag av en den tarmsykdommen som viste seg å være en salmonellainfeksjon. Da ble saksforhold og begrep endret. Men ordet nervefeber besto, nå rubrisert under tarminfeksjoner som *tyfoidfeber*. Et beslektet eksempel er ordet *tyfus*, som i historiske tekster kan være både rickettsiosen flekktufus og salmonellainfeksjonen tyfoidfeber.

Ordet *radesyke* beskriver et innholdsmessig uklart begrep. Det var en typisk norsk sykdom som især rammet vanskeligstilte som bodde i fuktig kystklima. Denne sykdommen forsvant ut av historien utover på 1800-tallet, sannsynligvis ikke fordi sykdomsbildet medisinsk sett ble borte så plutselig, men fordi saksforhold og begrep, dvs. forståelsen av sykdommen, ble endret (24, 25). Flere selvstendige sykdommer som eksisterte sammen og ved siden av hverandre hos de syke, f.eks. syfilis og beslektet smittesykdom, skjørbuk og lepra, hadde til sammen utgjort det sykdomsbegrepet som var blitt betegnet med ordet *radesyke*. Det sammensatte saksforholdet var blitt til ett nosologisk begrep, betegnet med ordet *radesyke*.

På 1800-tallet var de fleste folkesykdommene smittsomme, og de fleste hadde sykdomsnavn basert på symptomer og tegn. Det var en overfylt trakt

med saksforhold og begreper, eller en trekant med spissen ned, mot løsenet – *ordet* – diagnosen.

Da de mikrobiologiske sykdomsårsakene ble klarlagt mot slutten av 1800-tallet, ble trekanten i denne delen av helsespråket snudd opp ned. Nå var ordet flyttet øverst. Begreper og saksforhold ble dannet og organisert i henhold til sykdomsårsaken. Men *ordet* var det samme. Nå viste ordet, dvs. navnet, til hva sykdommen kom av. Trekantspissen og ordet var nå opp. Under ordet fantes nå, i motsetning til før, en vifte av begreper og saksforhold som alle hadde det til felles at de hadde samme årsak. De var underordnet *ordet*, diagnosen.

Tuberkulose ble navnet på den sykdommen som var forårsaket av *Mycobacterium tuberculosis* (26). Tæring og svinnsott i tiden før tuberkelbasillen ble oppdaget i 1882, var trolig oftest, biologisk sett, det vi i 2021 kaller tuberkulose, men logikken bak navnet var en annen. Lungekreft kunne f.eks. ha et sykdomsbilde som liknet lungetuberkulose. *Tæring* i 1820 og 2020 var sannsynligvis medisinsk sett det samme, men fortidens diagnose lar seg ikke oversette, fordi ordet tidligere baserte seg på en annen logikk – et klinisk bilde av å tæres bort.

I virvaret av de symptomatisk beskrevne sykdommene med oppkast og diaré på 1800-tallet ble begrepene bak det man hadde kalt *cholera asiatica* eller *cholera nostras* uklare og ikke lenger brukbare. Men ordet *kolera* kom til å bestå uforandret videre, nå øverst i en trekant fylt med saksforhold og begreper som beskriver den sykdommen som er forårsaket av *vibrio cholerae*.

Eller i nyere tid: *Magesår* er et uforandret ord. Oppfatningene av saksforholdet bak har skiftet fra stress og fyll til infeksjon med *Helicobacter pylori*. Trekanten har snudd seg også her.

Ord i sin sammenheng

Ordet *skjorbuk* forekommer uendret i litteratur for lek og lærd fra boktrykkerkunstens tidlige dager. At ordet *skjorbuk*, slik vi ser det, betegner et begrep som beskriver symptomer og tegn som biologisk sett oppstår ved mangel på tilførsel av vitamin C (askorbinsyre) over en viss tid, var ikke endelig fastslått før langt inn på 1900-tallet. Men ordet ble brukt før, og ordet er konstant. Da må begrepet bak ordet ha forandret seg.

I en studie fra 1963 hadde jeg tatt for meg omtalen av skjorbuk og bruken av ordet i den svenske Uppsala-erkebiskopen Olaus Magnus' (1490–1557/1558) historie om de nordiske folk *Historia de gentibus septentrionalibus* fra 1555 (27). Dette historieverket kom på tysk i 1567 og i en svensk, kommentert utgave ved John Granlund i 1951. Konklusjonen av tekstanalysen var at Olaus Magnus' medisinske beskrivelse nok harmonerte med

tidens medisinske oppfatninger, men at det var en kulturell overbygning i beskrivelsen. De gjengse sykdommene i Norden, skriver Olaus Magnus, er *hoste, stein* (sannsynligvis nyre- og blærestein), *øye- og tannverk, tarmvred* (tarmslyng), *feber, snue, skabb, fransoser* (syfilis) og *allehånde barnekramper*, videre *pesten* som nok er sjelden, men som når den kommer er desto mer skånselsløs, især blant dem som er påvirket av sterke drikker. Men så er det også en slags feltsyke som herjer blant beleirede og innesperrede mennesker, heter det. Dette er *skjorbuk*. I beskrivelsen av sykdomsbildet leser vi at sykdommen henger sammen med et salt og dårlig kosthold, og at det kan hjelpe å drikke malurt. Skjorbuk omtales også annetsteds i Olaus Magnus' historie, og der står det at sykdommen av legene kalles *allmenn kachexi*, hvilket i dag ville være rimelig å oversette med *tæring*.

For å holde oss i logikken ovenfor, ser det ut til at ordet *skjorbuk* hos Olaus Magnus står som spissen ned i en begreptrekant. Den er fylt med mange av tidens sykdommer, symptomer, tegn og forestillinger om årsaker og kulturell kontekst, alt sammenfattet i ordet *skjorbuk* som har vært uforanderlig gjennom århundrer.

Fra midten av 1700-tallet ble det ført systematiske sykejournaler ved københavnske sykehus (28). Blant disse var marinens sykehus. Jeg gjorde en studie av de 3327 innleggelsene i 1788–91 basert på foreliggende protokoller (29).

Jeg brukte samme kategorisering som for andre sykehusmaterialer fra samme tid, blant annet fra byens undervisningssykehus Det kongelige Frederiks Hospital, åpnet 1757 (4). Et spørsmål som da reiste seg om helse-språket, var på hvilken måte den kortfattede diagnosen bestemte og gjenspeilte den medikamentelle behandlingen. Med tilsvarende teknikk ble det for sammenlikningens skyld også forsøkt å studere medisinske lærebøker (4). Kunne man belyse begrepene bakom ordet for sykdommen nærmere ved å se på den behandlingen ordet, dvs. diagnosen, utløste?

Datidens medisinske protokollføring og journalskriving var holdt i knappe ordelag. Premisser for diagnosesetting var sjelden med. Saksforhold og begreper bak ordene manglet. Trekanten hadde åpenbart spissen ned, men vi visste lite om hvilke saksforhold og begreper som lå ovenfor og samlet seg i *ordet*. I en studie av skipslegejournaler fra 1790-årene var det imidlertid mye supplerende materiale. Tilgjengelig arkivstoff gjorde det mulig å grave seg ned i konteksten. Virkeligheten bak helsespråket trådte da fram og illustrerte også de metodiske vanskene. Knappe og konsise ord i journaler og tabeller var en sammenfatning av høyst forskjellige fargerike saksforhold (30). Trekantspissen var definitivt vendt ned.

Hva kan man lære av helsespråks historie?

Som for all historie er forståelse av konteksten alfa og omega for å kunne tolke fornuftig, i dette tilfelle helsespråkets ord. Det er viktig å vite *hvem* som bruker ordene, *hva slags helse* de beskriver og *hvorfor nettopp disse ordene* brukes.

Helsespråkets ord om f.eks. sykdom, dvs. diagnosen, står på den ene siden som den spisse bunnen av en trekant fylt av symptomer, tegn og kontekst.

På den annen side kan det samme ordet, diagnosen, stå med spissen øverst i en annen trekant. Der definerer og utløser dette ordet både terapi, sosiale rettigheter og mye annet. Og når de medisinske kunnskapene blir stadig mer jevnt fordelt blant lek og lærd, kan bruken av helsespråk bli en retorisk øvelse fram mot et ønsket resultat.

Helsespråk i dag

Det faglige helsespråket anno 2021 er standardisert og harmonisert gjennom en lang prosess. De internasjonale diagnosesystemene har vært en vesentlig byggestein i dette (25). Medisinske ordbøker og leksika har bidratt til at lekfolk og fagfolk stort sett mener det samme med de ord de bruker (6). Det er ord for samme begreper – ord som beskriver samme saksforhold.

Fortsatt er det utfordringer, f.eks. i form av faginterne forkortelser og lokale konnotasjoner. Størst er kanskje vanskene med å samstemme fagspråket og det allmenne språket som skal benyttes av personer med ulik bakgrunn.

Når man skal lese helsespråk fra en annen tid eller et annet sted, kan det oppstå tolkningsproblemer som vi sjelden tenker på i tekster fra her og nå. I den gamle legeboken: Hva slags helseforhold er det vi leser om, er det først og fremst helse gjennom forfatterens briller? Den gamle sykehusjournalen med beskrivelsen av pasientens sykehistorie, er det pasientens stemme vi hører, eller er det legens ubevisste tilpasning til konteksten og den diagnosen som allerede var stilt?

Ord om helse kan også leve sitt eget liv. Bråkete gutter får kanskje høre at de har ADHD, uten at den som sier det, vet hva bokstavene står for. *Attention-deficit/hyperactivity disorder* er foreløpig ikke ord på alles lepper.

Helsespråk har makt, og den er økende. Ikke bare er det slik konsekvensen av helsespråket var for drøyt 120 år siden for diagnosene *vondt i halsen* og *skarlagensfeber* for de to studentene i Kristiania. Helsespråk har fått en spesiell makt i vår tids velferdssamfunn. Ord om helse utløser både rettig-

heter og de former pasientrollen. Det er blitt en konsekvens av helsespråk om man får uføretrygd eller medisin på blå resept.

Helsespråk kan være farlig og må brukes med respekt.

Litteratur

1. Larsen Ø, red. *Synet på sykdom*. 2. utgave. Oslo: Seksjon for medisinsk historie, Universitetet i Oslo, 1979. <https://www.nb.no/items/0687d9fcb644f4d53398caafd524c075?page=0> (5.3.2021).
2. Imhof AE, red. *Biologie des Menschen in der Geschichte – Beiträge zur Sozialgeschichte der Neuzeit aus Frankreich und Skandinavien*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1978.
3. Falkum E, Larsen Ø. *Helseomsorgens vilkår*. Oslo: Universitetsforlaget, 1981. <https://www.nb.no/items/ba43fbf458b0a2d4cad1ed56412cabbf?page=0> (5.3.2021).
4. Imhof AE, Larsen Ø. *Sozialgeschichte und Medizin*. Oslo: Universitetsforlaget/Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1975. <https://www.nb.no/items/1daf50576501157fe192a783eb7ed02f?page=0> (5.3.2021).
5. Larsen Ø. Kirurgiske resultater fra 1860-årene – krigskirurgi stadig aktuelt. *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 1991; 111: 657, 659. <https://www.nb.no/items/766f802e1c65cf6906872d864b955ab0?page=5> (5.3.2021).
6. Nylenna M. Medisinsk fagspråk – gradvis mer folkelig og forståelig? *Michael* 2011; 8: 370–82. <https://www.michaeljournal.no/i/2011/10/Medisinsk-fagspr%C3%A5k-gradvis-mer-folkelig-og-forst%C3%A5elig> (5.3.2021).
7. Reichborn-Kjennerud I, Grøn F, Kobro I. *Medisinens historie i Norge*. Oslo: Grøndahl, 1936. <https://www.nb.no/items/4389c9f2cae2ac0c89c0d236cb8426d7?page=0> (5.3.2021).
8. Grøn F. *Altnordische Heilkunde*. Harlem: De Erven F. Bohn, 1908.
9. Stien R. «At spøge med lægerne» – om Holbergs epigrammer om leger og sykdom. *Tidsskrift for Den norske lægeforening* 2003; 123: 1896–9. <https://tidsskriftet.no/2003/06/medisinsk-historie/spoge-med-laegerne-om-holbergs-epigrammer-om-leger-og-sykdom> (5.3.2021).
10. Nylenna M, Larsen Ø. *Eyr* – portrett av et tidsskrift. *Michael* 2015; 12: Supplement 17. <https://www.michaeljournal.no/i/1000/17?xp=michael-1000-17.xml> (5.3.2021).
11. Larsen Ø, Alver BG, Munthe E. *Hjelp meg – jeg har gikt! Holdninger og forventninger til skolemedisin og alternativ medisin*. Oslo: Norsk Revmatiker Forbund, 1984. <https://www.nb.no/items/b227bcfe4290eb6086b37181728cee90?page=0> (9.3.2021).
12. Munthe E, Larsen Ø. *Revmatisme – gamle plager – ny viten*. Oslo: TANO, 1987. <https://www.nb.no/items/b8e0b97762952ac49e53d424270dbfe5?page=0> (9.3.2021).
13. Klafstad J. Er reseptspråket verneverdig? *Tidsskrift for Den norske legeforening* 2016; 136: 1656–7. <https://tidsskriftet.no/2016/10/sprakspalten/er-reseptspraket-verneverdig> (5.3.2021).
14. Larsen Ø. Urtebøkene. *Liv og Helse* 1966; 33: 181–4.
15. Larsen Ø. Gamle trykk: Legebøker i Danmark og Norge. *Liv og Helse* 1966; 33: 231–4.

16. Larsen Ø. Koleraen i Norge i 1853 og historien om den. *Michael* 2020; 17: 621–39. <https://www.michaeljournal.no/i/2020/12/Koleraen-i-Norge-i-1853-og-historien-om-den> (5.3.2021).
17. Larsen Ø. Die hygienische Literatur Dänemark-Norwegens im ausgehenden 18. Jahrhundert. *Paginas Storia Medica* 1970; 14: 45–50.
18. Tode JC. *Sundhedstidende 1778–1781*. Kommentert faksimileutgave. Larsen Ø, Lindskog BI. Oslo: Seksjon for medisinsk historie, Universitetet i Oslo, 1991. <https://www.nb.no/items/9b04387285553ae16ce3c0c1bd4f0df8?page=0> (5.3.2021).
19. Larsen Ø. Doktorskole og medisinstudium. *Michael* 2014; 11: Supplement 15. <https://www.michaeljournal.no/i/1000/15?xp=michael-1000-15.xml> (5.3.2021).
20. Holst PM. *Våre akute folkesykdommers epidemiologi og klinikk*. Ny utgave. Oslo: Aschehoug, 1954. <https://www.nb.no/items/b119dfb99ec167ba1401e46d7511f068?page=0> (5.3.2021).
21. Nordenfelt L, Falkum E, Larsen Ø et al. *Hälsa, sjukdom, dödsorsak – Studier i begreppens teori och historia*. Malmö: Liber, 1986.
22. Larsen Ø. *Epidemic diseases in Norway in a period of change*. Oslo: Unipub, 2000.
23. Goethe JWv. *Faust. Der Tragödie erster Teil*. Tübingen: Cotta, 1808: 122. [https://de.wikisource.org/wiki/Seite:Faust_I_\(Goethe\)_122.jpg](https://de.wikisource.org/wiki/Seite:Faust_I_(Goethe)_122.jpg) (17.3.2021).
24. Lie AHK. *Radesykens tilblivelse – historien om en sykdom*. Doktoravhandling. Oslo: Unipub, 2008. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/30007> (5.3.2021).
25. Lie AHK, Greene JA. From Ariadne's Thread to the Labyrinth itself. Nosology and the Infrastructure of Modern Medicine. *New England Journal of Medicine* 2020; 382: 1273–7. <https://www.nejm.org/doi/10.1056/NEJMms1913140> (5.3.2021).
26. Gradmann C. *Krankheit im Labor*. Göttingen: Wallstein, 2005.
27. Larsen Ø. Olaus Magnus og skjørbuken. *Theriaca IX*. København, 1963.
28. Larsen Ø. Medisinsk journalmateriale fra 1700-tallet som utgangspunkt for historiske undersøkelser. *Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årskrift* 1968, 78–95.
29. Larsen Ø. «Søe-Quæst-Huusset» – das Marinespital zu Kopenhagen und seine Funktion 1788–1791. *Medizinhistorisches Journal* 1970; 5: 247–67.
30. Larsen Ø. *Schiff und Seuche 1795–1799*. Oslo: Universitetsforlaget, 1968. <https://www.nb.no/items/bec97919dfae3ce74b2dadadb6d6ab2c?page=0> (5.3.2021).

Øivind Larsen

oivind.larsen@medisin.uio.no

Institutt for helse og samfunn

Universitetet i Oslo

Postboks 1130 Blindern

0318 Oslo

Øivind Larsen er professor emeritus i medisinsk historie ved Institutt for helse og samfunn, Universitetet i Oslo.